

Nenad Cambi

O DIOKLECIJANU U POVODU JEDNE NOVE KNJIGE

UDK: 737.1.041 (497.5 Split)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 5. I. 1996.

Nenad Cambi
Filozofski fakultet
23000 Zadar, HR

Dva su povoda ovome radu: s jedne strane, to je 1700. obljetnica grada Splita i Dioklecijana te, s druge strane, knjiga I. Lukanca "Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien". Ta dva povoda sretno su se uklopila u jednu cjelinu. Recenzijom navedene knjige izdvojen je jedan tip Dioklecijanova portreta koji je, po mišljenju autora, najbliži njegovom izvornom izgledu. Taj tip portreta pojavljuje se ponajprije na novcu antiohijske i zatim kizičke kovnice, a najbolje se podudara s opisom koji nam je ostavio ranobizantski pisac Malalas.

Dioklecijanov lik i izgled velika su nepoznanica u rimskoj carskoj ikonografiji. Nema dvojbe da je problem njegova lika izuzetno složen i da nema vladara koji je toliko dugo vladao i koji je udario toliko snažan pečat svim vidovima života Rimskoga Carstva, a da o njegovu izgledu toliko malo znamo. Svi su drugi vladari prije njega, pa čak i mnogi koji su vladali samo kratko vrijeme, gdje tek nekoliko mjeseci, ostavili znatno više prikaza i literarnih podataka o svome liku.¹⁾ Još manje se zna o njegovu suvladaru Maksimijanu,²⁾ ali su zato bolje poznati likovi njihovih cezara Konstancija Klora³⁾ i Galerija.⁴⁾ Nakon nesigurnosti glede ikonografije vladara druge tetrarhije,⁵⁾ dolazi razdoblje koje je znatno bolje poznato. Konstantin je ponovno više pažnje poklonio svome liku i javnom prikazivanju vladara. Njemu se može pouzdano atribuirati niz portreta i kipova.⁶⁾

Dioklecijan na zlatniku kovnice iz Antiohije. Oko godine 286.

O tetrarhijskoj se ikonografiji malo pisalo, a ako se i pisalo, to nije rađeno s dovoljno pažnje, akribičnosti i poznavanja.⁷⁾ Ovaj osvrt na Dioklecijanov lik zapravo je jedna od predradnji za sustavniji rad koji kanim načiniti u dogledno vrijeme, a neposredan povod je knjiga "Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien" Ive Lukanca iz Ljubljane.⁸⁾ Ovo je, stoga, u isto doba i skroman prilog o Dioklecijanovu liku i recenzija spomenute knjige, barem iz jednoga specifičnog kuta promatranja.

Knjiga I. Lukanca ima dvanaest poglavlja, ali se u osnovi sastoji od dva dijela. Nakon zahvala i odavanja priznanja, kao što je to uobičajeno u takvim studijama, za usluge različitoga karaktera (Dank und Annerkenung), slijede Vorwort (Predgovor), Diokletians Curriculum vitae (Dioklecijanov životni put), zatim Diokletians Inschriften (Dioklecijanovi natpisi), pa Photos von Inschriften (Fotografije natpisa), Photos von den Papyri (Fotografije papirusa), Photos von und über Diokletians (Fotografije Dioklecijana i o Dioklecijanu). Drugi dio se odnosi na Dioklecijanove zlatne novce i sastoji se od tri poglavlja, i to 9. Corpus nummorum Diocletiani aureorum (Zbirka Dioklecijanovih zlatnika), 10. Aufstellung aller Goldmünzen Diokletians aus den Museen nach Münzstätten (Prikaz svih Dioklecijanovih zlatnika prema kovnicama u muzejima), 11. Zirkulation der Goldmünzen Diokletians auf Auktionen (1741-1990) (Cirkulacija Dioklecijanovih zlatnika na aukcijama između 1741. i 1990.) Na kraju je poglavlje 12. Bibliographie über Diokletian und seine Zeit (Literatura o Dioklecijanu i njegovu vremenu).

Iz pregleda poglavlja proistječe da je autor sebi vrlo ambiciozno odredio cilj. Očito je da je Lukanc težio zaokružiti Dioklecijanov životni put, njegove natpise, likove i prikazati njegove zlatne novce. S obzirom na to da u knjizi ima razmjerno malo teksta, čini se da autoru bijaše primarno podastrijeti valjanu dokumentaciju o tome vladaru.

Na početku niza dokumenata i podataka autor daje Dioklecijanov *curriculum vitae* koji je problematične vrijednosti. Tu, naime, ima niz netočnosti, a započinju već datumom i mjestom rođenja. U jednom papirusu stoji da je datum careva rođenja 22. prosinca, ali se nije očuvala godina.⁹⁾ Međutim, iz načina navođenja proizlazi kao da je to sigurno godina 245.¹⁰⁾ To je, međutim, samo približna, ali ne i pouzdana godina Dioklecijanova rođenja.¹¹⁾ Kao mjesto rođenja pak on navodi lokalitet Libovac u blizini Salone, što je stara Bulićeva pretpostavka koja ne stoji na sigurnim temeljima.¹²⁾ Do takvih zaključaka Bulić je došao na temelju vrlo kasnih izvora te pučkih legendi koje nemaju nikakve povijesne vrijednosti. Osim onih koji su slijedili Bulića, tome nitko drugi na poklanja pažnju. Naprotiv, vjerojatno je da je Dioklecijan rođen u Dokleji, kako se izrijeком kaže u jednom izvoru,¹³⁾ što je u skladu s njegovim dalmatinskim podrijetlom koje se spominje u mnogim izvorima, jer je Dokleja u južnoj Dalmaciji.¹⁴⁾ Činjenica što svoju vilu gradi na salonitanskom području nije dokaz njegova podrijetla iz toga kraja, nego su tome, po svoj prilici, povod drugi razlozi.¹⁵⁾ Uz pojedine godine važne u Dioklecijanovoj karijeri, Lukanc

koordinira i njegove starosne godine, što je netočno kad je polazište (godina rođenja) približno. Nije uopće poznato kad je Dioklecijan stupio u vojsku, pa čak ni o tako važnom podatku kao što je onaj kad je obnašao prvi konzulat nema autentičnih vijesti. Stoga podatak, primjerice, o ulasku u vojnu službu može biti vjerojatan, ali nije utemeljen na izvoru. Što se pak Dioklecijanove smrti tiče, autor se drži mišljenja da je car umro 3. prosinca 316. godine,¹⁶⁾ što je najpouzdanije, jer se zasniva na dokumentima, za razliku od Bulićeva,¹⁷⁾ kao i razmjerno nedavnog Barnesova datiranja.¹⁸⁾ Obje posljednje spomenute datacije plod su domišljanja.

Za svaku je pohvalu to što se Lukanc potrudio da prelista sveske CIL-a i da pobroji sve natpise u svezi s Dioklecijanom te da donese njihove najvažnije karakteristike. Razmjerno veliki broj natpisa (oko 250 cijelih ili fragmentiranih) imponantna je brojka i pogodan materijal za razna proučavanja. Lukanc ne iskorištava taj materijal, ali navođenje njihovih brojeva u CIL-u može biti dobar putokaz, pa je trud opravdan. Tu se donosi i izbor fotografija nekih natpisa.

Potom slijede fotografije petnaest različitih spomenika koji, navodno, izravno prikazuju Dioklecijana ili se na njima nalazi njegov lik. Ako se i letimično pregleda tih dvadesetak fotografija, odmah se nedvosmisleno pokazuje da je izbor načinjen nekritično i površno. Nedvojbeno je da Lukanc nije uopće proučio spomenike nego se poslužio literaturom u kojoj se koješta pripisuje Dioklecijanu, najčešće bez metodologije i kritičnosti, pa čak i kod najambicioznijih i na prvi pogled respektabilnih pregleda portretistike kasnog Rimskog Carstva poput onih R. Calze¹⁹⁾ i H. P. L'Orangea.²⁰⁾

Da bismo to razložno pokazali, počnimo od početka, od autorove prve fotografije. Prva fotografija prikazuje sjedeću porfirnu statuu bez glave (str. 72). Statua stilski nedvojbeno ide u kasnu antiku. Teoretski govoreći, ona je mogla pripadati Dioklecijanu, ali isto tako i mnogim drugim vladarima. Ne sadrži ništa što bi je opredijelilo ovome ili onome caru. Ni literatura pri tome nije suglasna. H. P. L'Orange je smatra Konstantinovom.²¹⁾ Uostalom, činjenica što nema glavu ne samo što ne pruža elemente za određivanje nego nema nikakve vrijednosti za upoznavanje Dioklecijanova lika.

"Glava Doria" (str. 73) pripada togatu s *velatio capitis* kojoj je bio, poslije nalaza, nepotrebno i barbarski otučen veo, a još ju je odavno H. P. L'Orange atribuirao Dioklecijanu i na tome ustrajao.²²⁾ Glava pripada starijem pročelavom čovjeku. Ono malo kose očišano je do kože. Međutim, to pouzdano nije Dioklecijan. Ako se pogledaju Dioklecijanovi novci, a oni su jedino relevantni, nedvojbeno se zapaža da ni na jednome jedinom primjerku kosa nije takva. Dioklecijanova frizura je, doduše kratka, ali nije skraćena do same kože. "Doria glava" nema također brade ni brkova, a naš ih vladar ima. Uostalom, i drugi istraživači su upozoravali da to ipak nije Dioklecijan.²³⁾ Riječ je, stoga, o privatnom portretu, vrlo vjerojatno neke važne osobe, ali ipak ne može biti govora o caru.

Portret iz Wocestera (str. 74) A. McCann je pripisala Dioklecijanu.²⁴⁾ To je krupna ćelava glava (s još manje kose od Doria glave). Već je gore navedeno da Dioklecijan nije bio ćelav, prema portretima na novcu. Jedini ćelavi vladar iz toga doba je Kar.²⁵⁾ Stoga ni to nije Dioklecijan, nego neka nepoznata privatna osoba približno iz tetrarhijskog doba.

Portret iz Sofije (str. 75) gruba je tetrarhijska glava provincijalne izradbe. L'Orange je smatra portretom Galerija s kojim pokazuje daleko veću sličnost.²⁶⁾ S Dioklecijanovim novcem nema nikakvih dodirnih točaka. Stoga, u nedostatku bilo kakvih elemenata carske ikonografije ili *insignia*, ovu glavu valja smatrati privatnim portretom.

Glava u Nacionalnom muzeju u Ateni (str. 76) također je privatna glava, iako ju je L'Orange u jednom prijašnjem radu smatrao potencijalnim Dioklecijanovim portretom.²⁷⁾ Očito je da se i on kasnije ograđuje od te pretpostavke.²⁸⁾ I ta je glava približno tetrarhijska, ali nema elemenata koji bi je svrstali među carske likove. To je tipičan grčki privatni portret veoma visokih likovnih vrijednosti, kakvih međutim ima prilična broj u kasnoantično doba.²⁹⁾

Na str. 77 prikazana je glava koja je posve sigurno carska. Kao takvu je nadvojbeno određuje *corona civica*. Prigodom prve objave atribuirana je Dioklecijanu.³⁰⁾ Takvu je atribuciju vjerojatno potaknula činjenica što je bila otkrivena u Dioklecijanovu istočnom sjedištu Nikomediji. K. Fittschen ju je pripisao Aurelijanu.³¹⁾ To je i stilski predtetrarhijska glava,³²⁾ koja još uvijek odražava sve one portretne karakteristike što su krasile umjetnost doba vojničkih vladara. Ni fizionomijski malo, okruglo lice s kratkim nosom ne odgovara Dioklecijanu, pa čak ni njegovom izgledu iz mladih dana. To dakle jest car, ali ipak ne Dioklecijan. Ovdje nije mjesto za raspravu o tome o kojem rimskom vladaru je riječ, ili o kojem bi moglo biti riječi.

Portret iz Nacionalne galerije u Oslu (str. 78) pomalo je neobičan. Pokazuje tetrarhijske karakteristike, ali ni ikonografski, a niti u bilo kojem drugom pogledu ne može ga se vezati uz Dioklecijana. L'Orange ga je smatrao čak suvremenim falsifikatom.³³⁾ Tome u prilog govorio bi čudan pogled, ali kako ga nisam vidio u originalu, ne mogu kazati je li riječ o falsifikatu.

Glava iz Burse (str. 79) dosta je neobična. Kosa ima anastole poput Aleksandra Velikoga. Takav se aranžman kose, međutim, ne javlja na portretima iz doba tetrarhije. Nisam siguran je li uopće riječ o portretu. Grubost glave i provincijalan rad nisu prikladni carskoj umjetnosti. U svakom slučaju, ta glava nema veze s Dioklecijanom, ali vjerojatno spada u tetrarhijsko doba. To što je iz Male Azije, nije indicija za atribuciju Dioklecijanu, jednako kao što to ne bijaše slučaj ni s glavom iz Nikomedije.

Finis portret iz Kopenhagena (str. 80) s Dioklecijanom nema nikakve veze.³⁴⁾ Već je davno odbačena takva mogućnost. Glava pokazuje izrazitu fizionomijsku sličnost s Maksimijanovim cezarom Konstancijem Klorom.³⁵⁾ M. Bergmann ga je pak odredila kao privatni portret koji se fizionomijski oslanja na Konstancija, oponašajući toga vladara, što je već davno zapažen fenomen

u rimskoj portetistici.³⁶⁾ Podudarnosti su toliko velike da bi se ipak moglo raditi o Konstanciju Kloru, ali nikako o Dioklecijanu.

Glava iz Milana (str. 81) bi po L'Orangeu iz povijesnih, ne stilskih, fizionomijskih ili drugih razloga pripadala Dioklecijanu.³⁷⁾ Naprotiv, M. Bergmann je smatra suvremenim falsifikatom.³⁸⁾ Osobno ne bih mogao potvrditi takvu kvalifikaciju, jer je nisam vidio u naravi, ali ako i nije falsifikat, ne samo što to nije Dioklecijan nego ta glava nije iz njegova vremena. Frizura, naime, pokazuje nedvojbeno kasnotetrarhijske ili ranokonstantinske značajke.³⁹⁾ Iako je glava monumentalnih razmjera, sigurno nije carska, jer ni s jednim vladarom toga doba nema ništa zajedničko.

Na sceni žrtvovanja na Galerijevu slavoluku u Solunu (str. 82) vjerojatno se nalazi i Dioklecijan, ali sve su glave oštećene u tolikoj mjeri da je o njima teško bilo što govoriti. Velika je šteta što je taj slavoluk, kao i baza *decennalia* u Rimu,⁴⁰⁾ oštećen te što nisu sačuvane statue Dioklecijanovih suvladara, imperatora u Rimu, koje se vide u zaleđu na jednom od reljefa Konstantinova slavoluka.⁴¹⁾ Da su sačuvane te statue, mnogo bi se više znalo o ikonografiji tetarhijskih vladara.

Poznati lik u frizu Dioklecijanova mauzoleja (str. 90) nesporno je "zastupao" Dioklecijana.⁴²⁾ U to nitko ne sumnja, iako je glava sasvim gruba i kubična, bez pouzdanih fizionomijskih značajki. Ona, štoviše, nije ni dovršena, jer nedostaje "zadnja ruka". Međutim, kako glava nosi carski znak (*corona civica*), te kako se nalazi unutar Dioklecijanova mauzoleja, nema nikakve dvojbe u njezinu interpretaciju. Važno je naglasiti kako na glavi nije *pileus pannonicus*, osobito popularan u tetarhijsko doba, kako je mislio L'Orange.⁴³⁾

Na stranici 91 otisnut je "avers" jedne herme iz Salone koju je još davne 1931. godine L'Orange uspješno pripisao prvim tetararsima.⁴⁴⁾ Pri tome su neka carska obilježja igrala posebnu ulogu, osobito združivanje s personifikacijama, odnosno *pileus pannonicus*. Međutim, na temelju značajki lica nije moguće kazati da li je i koja glava (ima dvije herme) pripadala Dioklecijanu, jer stražnje glave pripadaju personifikaciji *Felicitas Saeculi*.⁴⁵⁾ Prikaz je toliko uopćen i provincijalne izrade da je zaista i svaki pokušaj identifikacije osuđen na propast.

Sličan je slučaj i s porfirnim statuetama koje su priljubljene uz središnji stup u Vatikanskoj knjižnici (str. 92-93).⁴⁶⁾ Da je riječ o carskim statuama, jasno je na temelju odjeće likova i vijenca na glavama (*corona laurea*). Međutim, one su toliko masivne i kubične, bez ikakvih individualnih odlika da je jednostavno nemoguće reći koji je od predstavljenih likova Dioklecijan.⁴⁷⁾ Svaka prosudba je arbitrarna.

Sličan, premda ne identičan jest slučaj s porfirnim statueta vladara u jugozapadnom kutu Sv. Marka u Veneciji (str. 94-96).⁴⁸⁾ Tu su također prikazane četiri statue u oklopu s *pileus pannonicus* na glavi. Ove glave nisu

tako nezgrapne i krupne kao u grupi iz Vatikana, nego su mršavije i izduženije, ali svejedno su gotovo bez individualnih crta. Radi se o jednoj drugoj struji u portretistici Dioklecijanova doba. To znači da statue za utvrđivanje Dioklecijanove fizionimije gotovo nisu upotrebljive.

Obje ove grupe naglašavaju *similitudo* i *concordia* vladara tetrarhije, njihovo jedinstvo, koje je bilo bitno u sustavu tetrarhijske vlasti,⁴⁹⁾ pa je i to jedan od razloga međusobnoga slabog diferenciranja glava.

U prošlosti bijaše još pokušaja identifikacije nekih portreta s Dioklecijanom, koje Lukanc ne donosi.⁵⁰⁾ Međutim, i one su pogrešne i arbitrarne pa o njima ovdje nije vrijedno ni trošiti riječi.

Na temelju svega rečenoga jasno proizlazi da se od svih likova koje donosi Lukanc Dioklecijanu sigurno može pripisati samo ona u Dioklecijanovu mauzoleju u Splitu. U grupama iz Vatikana i Venecije nalazio se i Dioklecijan, samo ga je teško individualizirati. Također se nalazio i na službenim reljefima (Rim i Solun), ali su glave otučene. Vjerojatno se Dioklecijan nalazio i na kamenim pilastrima otkrivenima u Gamzigradu, od kojih je jedan vrlo dobro sačuvan. Na tom pilastru je prikazan vojni znak (*signum*) s tri medaljona. Na svakom medaljonu su dva lika.⁵¹⁾ Prema Srejoviću, na gornjem su medaljonu Dioklecijan i Maksimijan, ali prikazi su vrlo uopćeni, bez pojedinačnih osobitosti. Stilski, ti su portreti shematični. Nešto je drukčiji slučaj sa saloničkim hermama, jer je od dva lika jedan mogao biti Dioklecijan, ali isto tako i nije, jer se nisu sačuvale četiri herme. L'Orange drži da su dvije herme prikazivale dva augusta, tj. da nije uopće bilo cezara.⁵²⁾ Međutim, možda se druge dvije herme nisu očuvale. Solinska grupa još je općenitija od vatikanske i venecijanske, glave čak nemaju ni bradu, a bilo bi logično da je imaju. Na ovim hermama javlja se jedna zanimljiva varijanta pileusa s resama.⁵³⁾

Da bi se išta određenije kazalo o Dioklecijanovu liku, izgledu i izrazu, valja posegnuti za njegovim likovima na novcu. Upravo u tome jest vrijednost Lukančeve knjige. On je, kao što je rečeno, obradio Dioklecijanove zlatnike iz raznih muzeja i privatnih zbirki u svijetu. Lukanc je podastro široku lepezu tog novca, određivši uvijek, osim drugih važnih numizmatičkih podataka, i kovnicu. Šteta je što uz svaki primjerak nije stavio dataciju kako bi olakšao traganje za preciznijim podacima istraživačima koji, poput mene, malo znaju o numizmatici. Ovakve numizmatičke studije su, naime, neobično korisne za svako istraživanje carske ikonografije, to više što su studije o numizmatici - barem kad je riječ o tetrarhiji - dosta malobrojne, a osobito one sintetskoga karaktera. Stoga je za ikonografa Lukančeva knjiga dragocjena, meni je neobično korisna i mnogo će mi koristiti. Logično je da se od sveg novca zlatnicima uvijek poklanjala najveća pažnja u kovnicama i da su rađeni prema valjanim modelima, iako sigurno i brončani primjerci pokazuju mnoge vrijedne likove. O ovoj knjizi s čisto numizmatičke strane, na žalost, ne mogu ništa kazati, o tome neka govore numizmatičari.⁵⁴⁾

Što nam, dakle, donosi pregled zlatnoga Dioklecijanova novca na Lukančevim stranicama?⁵⁵⁾ Prvi dojam je da se tu javljaju brojne vrlo različite glave, koje s fizionomijske strane nemaju nikakve međusobne veze. Tu vidimo mršave i upale, okrugle, debele i krupne obraze i vratove, zatim duge i kvrgave, duge i zakrivljene, kratke i prćaste nosove, dugo i zakošeno, kratko i ravno čelo, kvadratnu, ali i zakošenu donju čeljust. Svim glavama zajednički su nabori na čelu, krupne oči, kratka, ali puna kosa. Frizura je gotovo uvijek ista, jednako kao i kratka brada i brkovi.

Mnoštvo različitih fizionomijskih osobitosti očito je posljedica mnogih modela prema kojima su se radile matrice. Oni se, međutim, međusobno mnogo razlikuju i nije lako izdvojiti različite tipove portreta koje bismo mogli usporediti s postojećim likovima u kamenu ili bronci i utvrditi koliko je bilo arhetipova Dioklecijanova portreta i kad su, odnosno kojom prigodom nastali, kao što je to slučaj u proučavanju portretistike drugih vladara.⁵⁶⁾ Moj je dojam da su Dioklecijanovi portreti samo u rijetkim slučajevima služili kao modeli za izradu matrice za otkivanje novca. Zašto pak kovnice nisu posjedovale autentične i autorizirane portrete-modele, teško je kazati, ali to je činjenica. Najvjerojatnije je da je bio važan samo lik s legendom da kao neke vrsti simbola služi carskoj propagandi i da upućuje na autoritet vladara, jamca valjanosti novca. Za to nije prijeko potreban njegov individualni lik. Bitno je samo da ga zastupa jedna dostojanstvena glava.

U doba tetrarhije ne samo što dolazi do stilske promjene u umjetnosti, a dakako i u portretu, nego se također mijenja odnos i pristup portretu. Okrupnjavanje je zapravo jedan vid ikonizacije te davanja većega značenja glavi, koja sad zauzima gotovo čitav prostor aversa. Glave na novcu nakon sredine III. st. daleko su manje, a oko njih je mnogo više slobodnoga prostora, u odnosu na tondo. Taj proces je postupan. Čini se da su Dioklecijanovi likovi izvorno mršavi, na to bi upućivala činjenica što su oni stilski povezani s portretistikom na novcu prethodnih vladara, pokazujući ne samo stilske nego čak i fizionomijske sličnosti s likovima na novcu Proba, Kara, Aurelijana i drugih. Logično bi bilo da su oni globalno govoreći raniji od krupnih, jer je to i pravac stilskih kretanja. Međutim, krupni i mršavi se tijekom protoka vremena ipak isprepleću s onima krupnim, pa je teško govoriti o njihovoj pouzdanoj stilskoj i vremenskoj stratifikaciji.

Međutim, upravo promatranje fotografija novca u Lukančevoj knjizi navelo me je na razmišljanje koje malo odstupa od nekih mojih ranijih zaključaka.⁵⁷⁾ Naime, među novcima kovnice Antiohije (sl. 1), a donekle i Kizika, javlja se često jedan konzistentni fizionomijski portret. Taj tip mi je prije izgledao, poznavajući ga samo na vrlo malom broju primjeraka, kao nešto lošija verzija "mršavoga" Dioklecijana, koji je dosta čest, osobito na novcu proizišleme iz kovnice u Rimu. O ovome posljednjem ovdje neću raspravljati i dovoditi ga u odnos s antiohijskim i kizičkim fizionomijskim tipom. O tome će biti prigode govoriti nekom drugom zgodom. Ovdje bih se usredotočio samo

na profil koji se javlja na tim antiohijskim i kizičkim novcima. Taj je profil duži i zaobljeniji od rimskoga. Čelo je duže i zakošenije, s obveznim borama. Nos je dug i lagano zakrivljen. Vrh nosa seže do malo iznad gornje usne. Brada je istaknuta i dosta šiljata. Donja čeljust je zakošena i gotovo da nema kuta ispod uha.⁵⁸⁾ Kosa ima iznad čela kontinuirani *gradus*, ne visok. Obrve su mu ravne, a brada se samo neznatno produžava na vratu. Na glavi se nalazi uobičajena *corona laurea*. Jedna vrlo važna fizionomijska odlika portreta pokazuje se ispod donjega oka. To je dvostruka kesica, od kojih je gornja manja, a donja veća i napuhanija. U profilu se vidi gotovo sasvim ravno sedlo nosa. Vrat je već počeo okrupnjavati, u odnosu na vrlo mršavo lice, ali je daleko tanji od vratova na drugim tipovima novca. Slično je i na kizičkom novcu, samo je nos kvrgaviji, više orlovski.⁵⁹⁾ Međutim, to ipak upozorava na jedan individualni fizionomijski tip. Rijetko se ovakav tip javlja na novcima drugih kovnica.⁶⁰⁾

Brojni primjeri jednoga takvoga individualnog tipa upućuju na autentični i fizionomijski oblikovani model prema kojemu su se radile matrice. Pojava takvoga lika očito nije slučajna. Trajnost tipa i njegovo obnavljanje upozorava na veći broj matrica koje su se mijenjale pošto su se istrošile. Matrice su se, dakle, mijenjale, a individualni fizionomijski tip ipak je ostajao. Kosa i brada imaju pravilne zareze koji pokazuju nisko šišanu kosu i bradu.

Upućuje li takav lik na neku osobu i da li bi ju se moglo identificirati? Ima li ona ikakve veze s Dioklecijanom? Držim da nam tu može pomoći jedan izvor kojemu se obično ne pridaje osobita važnost. Riječ je o Malalasu, koji je, doduše, iz nešto kasnijega vremena, ali kako se taj autor oslanjao na starije pisce, sigurno je da je isto bilo i u slučaju opisa Dioklecijanova izgleda.⁶¹⁾ Po Malalasu, Dioklecijan je mršav čovjek, koščate strukture glave, dugoga i zakrivljenoga nosa i sasvim sijede kose. Oči mu bijahu plave, a stas malo pogrbljen. Sijeda se kosa, na žalost, ne može registrirati na novcu, ali druge pojedinosti prilično dobro odgovaraju onome što vidimo na antiohijskim i kizičkim kovovima. Međutim, lako je zamisliti na gore navedenom novcu prosjedu kosu, prošaranu svijetlim vlasima, koje bi odgovarale plavim očima. Zar to onda ne bi mogao biti "pravi" Dioklecijan? Držim da sam na putu da uočim sve tipove Dioklecijanova portreta na novcu, što bi moglo pomoći u odgonetavanju i njegovih portreta u kamenu i bronci. Međutim, to je još uvijek dosta dug put koji valja prevaliti. Bilo bi dobro kad bismo imali još ovakvih pregleda novca, osobito brončanoga. U tome je, kao što je već rečeno, velika zasluga Lukančeve knjige.

Na kraju knjige Lukanc donosi impozantnu literaturu o mnogim aspektima Dioklecijanova doba i dr., razvrstanu po raznim temama, što je vrlo korisno. Neke kapitalne studije ipak nedostaju, iako su se pojavile još prije godine 1990. koju Lukanc uzima kao granicu.⁶²⁾ Međutim, drugo je pitanje koliko je autor duboko prodro u tu literaturu, kad na primjer navodi jedan

moj rad koji je, doduše, najavljen, ali nije tiskan ni do danas, jer publikacija još uvijek čeka, a ni sam ne znam kad će se pojaviti.⁶³⁾

Ovaj tip portreta, dakako, valja još znatno bolje proučiti. To su samo prva zapažanja u povodu knjige I. Lukanca, a u čast 1700. obljetnice Splita i njegova utemeljitelja.

BILJEŠKE

- 1) To se prije svega odnosi na brojne vladare vojnike u III. st. O likovima vladara toga doba usp. ikonografske preglede kao što su H. Wiggers-M. Wegner, *Caracalla bis Balbinus, Das römische Herrscherbild III*, 1, Berlin 1971., M. Wegner-J. Bracker-W. Real, *Gordianus bis Carinus. Das römische Herrscher Bild III*, 3, Berlin 1979 te S. Wood, *Roman Portrait Sculpture 217-260 A. D. Leiden 1986*. Isto tako usp. i knjige navedene u bilj. 2 i 7.
- 2) O tome usp. H. P. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr. Das römische Herrscherbild III*, Berlin 1984., str. 24 i d. Osim na nekim grupama nema ni jedan drugi sigurni lik toga vladara u velikoj plastici. Sve koje navodi L'Orange nisu sigurni. Njegov lik je možda još manje poznat nego Dioklecijanov. Ja sam osobno pretpostavio da se Maksimijanu može pripisati jedna glava koja je uzidana u dvorišni zid kuće Ispod ure 3 (s unutrašnje strane Zapadnih vrata), usp. N. Cambi, *Two Heads of Tetrarchich Period from Diocletian's Palace at Split, Archaeologia Jugoslavica XVII*, 1976., str., 23 i d, sl. 1-2. Međutim, to isto tako može biti i Dioklecijan, a možda i Galerije.
- 3) O liku Konstancija Klora usp. H. P. L'Orange, o.c., str. 28 i d., tab. 24 a, b, 25 a, b.
- 4) O liku Galerija usp. H. P. L'Orange, o.c., str. 26 i d, tab. 18 c, d, 19, 20, 21 a, 21 c,d. Nedavno je jedna porfirna glava, po svoj prilici Galerijeva, otkrivena u Gamzigradu u Srbiji. Međutim, ta glava spada među ikoničke, kojima je teško odrediti individualna svojstva. Ona ipak podsjeća na glavu koja se nalazi u medaljonu maloga Galerijeva slavoluka u Solunu, samo je uopćenija, s kopcima koji shematski uokviruju oči. Usp. D. Srejić, *The Representations of Tetrarchs in Romuliana, Antichité tarvide 2*, 1994., str. 146 i d., sl. 10-13.
- 5) O tim glavama usp. H. P. L'Orange, o. c., str. 31 i d. tab. 23 c. bi mogao biti Maksimin Daja, ali ipak dosta nesigurno. Možda je nešto sigurnija identifikacija Maksencija, usp. Idem, tab. 26 a, b, 27 a, b. te 27 e, d.
- 6) Usp. H. P. L'Orange, o. c. str. 38 i d, tab. 34-54, osim 53 c.
- 7) Usp. H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*, Oslo 1933., R. Calza, *Iconografia Romana Imperiale da Carausio a Giuliano, roma 1972.*, W. von Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1969. M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977. Usp. isto tako i djelo H. P. L'Orangea, navedeno u bilj. 2.
- 8) I. Lukanc, *Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien, Wettern 1991. (Edit Cultura)*.
- 9) *Panopolis Papyri*, Dublin 19643., str. 8 i 14.
- 10) I. Lukanc, o.c. str. 33.
- 11) S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985., str. 22, navodi da je Dioklecijan po svoj prilici rođen 243. u Saloni. Isto tako i T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harward UNI Press 1982., 30 i d. A. Demandt, *Die Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565. n. Chr.*, München 1989., 47, bilj 3, navodi da je po svoj prilici rođen 247. To su neki noviji radovi. Prije se Dioklecijanovo rođenje stavljalo u tridesete godine III. st.
- 12) F. Bulić, *Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina, gdje se rodio, kada, gdje i kako je umro*. Usp. F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split, 1984 (uredio N. Cambi).
- 13) *Epithome de Caesaribus*, 39, 1. (Aurelije Victor).
- 14) Pregled usp. F. Bulić, o.c. str. 203 i d.

- 15) Salona je približno u središtu Rimskog Carstva, osobito u odnosu na sjeverne, zapadne, i istočne granice. O tome usp. N. Cambi, *Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost)*, Izložba Dioklecijanova palača, Split, 1994. (Katalog), str. 18.
- 16) Der Papyrus Berolinensis 13296. O suprotnim mišljenjima, usp. A. Demandt, o. c., Itr. 59, bilj. 68.
- 17) Usp. F. Bulić, o. c., str. 243 i d.
- 18) T. D. Barnes, o. c., str. 30.
- 19) Usp. njezin rad naveden u bilj. 7.
- 20) Usp. njegov rad naveden u bilj. 7.
- 21) H. P. L'Orange, o. c., 119, tab. 46 a, b.
- 22) Usp. H. P. l'Orange, o. c., str. 11, 22 i d, 101, tab. 14, 14.
- 23) M. Bergamn, o. c. str. 140, tab. 40, 1.
- 24) A. McCann, *Beyond the Classical in the Third Century Portraiture, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt XII, 2*, Berlin-New York 1981., str. 637 i d, tab. XII-XIII.
- 25) Usp. M. Wegner-J. Bracher-W. Real, o. c., st. 155 i d, tab. 58.
- 26) H. P. L'Orange, o. c., str. 27 i d. te 109 i tab. 22 b.
- 27) H. P. L'Orange, *Studien*, str. 38, 103, 123, br. 53, sl. 98 i 99.
- 28) H. P. L'Orange, o. c., 95 (moguća Dioklecijanova glava), ali indikativno je da ne donosi sliku.
- 29) Usp. A. Ntatsuli Stauridi, *Romaika portraita sto Ethniko Arhaiologiko mousaio tes Athenes*, Athena, 1985., tab. 113, 122 i td.
- 30) J. Inan-E. Alföldi Rosenbaum, *Roman and Early Ryzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London, 1966., str. 65, br. 61, tab. 39, 3-4.
- 31) K. Fittschen, *Gött. Geist. Gelerte 225*, 1974., str. 53 i d; B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg 1973., str. 301, tab. 133.
- 32) Mišljenja sam da je to tako, unatoč činjenici što su kasnije J. Inan i E. Alföldi Rosenbaum, *Römische und Frühbzantinische Porträtplastik aus der Türkei: Neue Funde I-II*, Mainz 1979., str. 6 i d., pokušale obraniti svoju raniju pretpostavku. Za atribuciju Dioklecijanu te glave pledira i A. McCann, o. c., str. 640.
- 33) H. P. L'Orange, o. c., str. 99. Naprotiv u ranijem radu H. P. L'Orange, *Studien...*, str. 102, sl. 247, smatra ga mogućim Dioklecijanovim portretom, na navodeći da je eventualno falsifikat.
- 34) Tu glavu Dioklecijanu atribuirao samo V. Poulsen, *Les portrait romains II*, Kopenhagen 1974., str. 198, br. 205, tab. 335-336.
- 35) M. Bergmann, o. c., str. 141 i d, 145, 148, 150, tab. 41, 1.
- 36) O tome fenomenu usp. P. Zanker, *Herrscherbild und Zeitgesicht*, u "Römisches Portrait". *Wege zur Erforschung eines gesellschaftlichen Phänomens*". Wissenschaftliche Konferenz 12-15. Mai 1991. *Wissensch. Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin* 2/3. 1982. str. 307 i d.
- 37) H. P. L'Orange, o. c., str. 17 i d. te 98, tab. 11 a, b.
- 38) M. Bergmann, o. c., str. 153.
- 39) To je već formirana konstantinska frizura kakva se javlja na primjer na Konstantinovu slavoluku. Usp. H. P. L'Orange, o. c., 32 i 3, ili na kipu Konstantina iz San Giovanni in Laterano, usp. H. P. L'Orange, o. c., tab. 44.
- 40) H. P. L'Orange, str. 30 i 111, tab. 2 b.
- 41) O tim stupovima s kipovima usp. H. Kähler, *Das Fünfsäulendenkmal für den Tetrarchen auf Forum Romanum*, Köln 1964. *passim*. H. P. L'Orange, o. c., str. 10, 99 i d. tab. 2 a.
- 42) Brojnu literaturu usp. H. P. l'Orange, o. c., str. 102, tab. 13.
- 43) Usp. H. P. L'Orange, *Die Bildnisse der Tetrarchen*, *Acta Archaeologica* 2, 1931., st. 37 i d., tab. III, H. P. L'Orange, o. c., str. 7 i d, tab. 13.
- 44) H. P. L'Orange, *Die Bildnisse.*, str. 30 i d., sl. 1-6.
- 45) H. P. L'Orange, o. c., str. 12.
- 46) Izuzetno brojnu literaturu o tim statuama usp. H. P. L'Orange, o. c., str. 99.
- 47) Dva su lika nešto starija i logično bi bilo da su oni augusti. H. P. L'Orange, o. c., str. 99, drži, za razliku od njegovih ranijih radova, da je riječ o drugoj tetrahiji.

- 48) Vrlo veliku literaturu o tim statuama usp. H. P. L'Orange, o.c., 103.
- 49) H. P. L'Orange, o.c., str. 3 i d.
- 50) Dovoljno je pogledati glave koje se pripisuju Dioklecijanu uglavnom bez ikakvih argumenata kod H. P. L'Orangea ili R. Calze. Lukancu je vjerojatno ovo bilo dovoljno da ilustrira vladarski lik.
- 51) Usp. D. Srejšević, o.c., str. 145 i d, st. 1-5.
- 52) Usp. H. P. L'Orange, o.c., str. 12. On drži da su prikazani samo augusti, bez cezara ("zwei Kaiser Monument").
- 53) Držim da rese vise s oboda kape, da to nije kosa, jer se ona vidi postrance kraj uha. Kosa se nalazi ispod resa. K tome, ono što pretpostavljam da su rese, znatno je deblje od pramenova kose.
- 54) Lukanc, o.c., str. 99 i d. Šteta je samo što su slike previše malene za promatranje ikonografskih detalja.
- 56) Tako na primjer August ima tipove koji su nazvani Akcijski, Prima Porta, Forbes itd. Trajan ima četiri tipa. Antonin Pij pet itd. Treba pretpostaviti da je i u Dioklecijanovoj portretistici bilo najviše do deset takvih arhetipova. Nastanak takvih carskih likova najčešće je vezan uz neke značajne događaje u karijeri vladara.
- 57) N. Cambi, Dioklecijanova palača., str. 17.
- 58) Usp. I. Lukanc, o.c., str. 99 (veća slika).
- 59) Usp. I. Lukanc, o.c., str. 126, br. 8, str. 127, br. 12 i br. 14 itd.
- 60) Usp. npr. na nekim novcima kovnice u Lugdunumu, I. Lukanc, o.c., str. 139, br. 3 i 4.
- 61) Malalas, Chron. XII, 306, 10 (ed. Bonn). Tekst glasi: "ἦ δὲ μακρὸς λεπτὸς ξήροπις ὀλοπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον λευχὸς τῷ σώματι γλαυκὸς παχύριος ὑπόκυρτος...". Prijevod na hrvatski: " (Dioklecijan) bijaše visok, malo prignut, nježan, mršava lica, imao je bradu, brkove i kosu posve bijelu, put mu bijaše blijeda, oči plave, nos velik..."
- 62) To se vidi po tome što je aukcije ograničio godinom 1990. Usp. I. Lukanc, o.c., str. 237 i d.
- 63) I. Lukanc, o.c., str. 337, br. 16.

Nenad Cambi

Summary

A NEW LOOK AT DIOCLETIAN

This paper was prompted by the book "Diocletianus der römische Kaiser aus Dalmatien" Wetteren, 1991 by Ivo Lukanc, Ljubljana. At the same time this is a review of the book and a modest contribution to better knowledge of Diocletian's figure.

What Diocletian was really like is hard to say. Relatively little has been written about physical appearance of Tetrarchian rulers and rarely with sufficient scholarly meticulousness.

Lukanc's book is divided in two parts with several chapters each. The first part deals with Emperor's *curriculum vitae*, photographs of his inscriptions, papiry, portraits and official monuments. The second part is related to Diocletian's gold coins (*corpus*, representation of his coins according to mints in various collections and circulation of coins at auctions between 1741 and 1990). At the end comes literature on Diocletian and his time.

There are many inaccuracies concerning the emperor's life, to start with the very date and place of his birth.

Then come 15 photographs of various monuments which, allegedly, either show Diocletian himself or reliefs with his figure. Even a quick glance reveals that all of them simply can not represent the emperor. Lukanc has only used the literature in which a number of heads were somewhat uncritically attributed to Diocletian. The analysis of these 15 portraits show that many of them do not represent emperors at all, and some are too badly damaged to be used for Diocletian's iconography. Some are even forgeries. Only the relief in the cornice in Diocletian's Mausoleum in Split certainly represents Diocletians, but this relief like Tetrarchian heads in

Salona, Rome or Venice has no physiognomic characteristics to enable reconstruction of the emperor's features.

There was some other attempts in the past to attribute certain portraits to Diocletian but these were not mentioned in the book. It is true that most attributions were not successful but two new reliefs from Gamzigrad in Serbia should have been included in the group.

This suggests the conclusion that it is necessary to study Diocletian's coins. They are the main value of Lukanc's book which contains the most precious gold coins. It is hard to speak about their numismatic value but the coins are extremely useful for iconographic study. It is a pity that the pictures are large enough for it. From the study of the coins it may be concluded that Diocletian's portrait was not often used as a model for coins except in some cases. There are two main types of his portrait: the first with his slim and the second with his markedly large figure. Both types appear almost simultaneously although the former is older since it is stylistically and physiognomically linked with the heads of earlier rulers. Among slim figures, especially on the coins minted in Cysicus and Antiochia, a portrait with marked individual features appears. There are numerous instances of this type (com. fig.), which portray a longish profile with a long and aquiline nose, long and receding forehead, pointed chin, receding lower jaw and double bags under lower eyelids. Since these features correspond to Malas's description of Diocletian (XII, 306,10) they undoubtedly show his real appearance.

Prevela: Maja Cambi